

УДК 159.944 (075.8)

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК СУТТЄВА ПЕРЕДУМОВА ЇЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ЗРІЛОСТІ

Комар Т.В., к. психол. н., доцент,
професор кафедри практичної психології та педагогіки
Хмельницький національний університет

У статті здійснено спробу теоретичного аналізу проблеми професійного самовизначення особистості як підґрунтя щодо її професійної зрілості й реалізованості у професії. На основі результатів експериментального дослідження майбутніх психологів виявлено особливості й представленість структурних компонентів та рівнів розвитку їх професійного самовизначення.

Ключові слова: самовизначення, професійне навчання, професійне самовизначення особистості, професійна зрілість.

В статье осуществлена попытка теоретического анализа проблемы профессионального самоопределения личности как основы профессиональной зрелости и реализованности индивида. На основе результатов экспериментального исследования будущих психологов выявлены особенности и представленность структурных компонентов и уровней развития их профессионального самоопределения.

Ключевые слова: самоопределение, профессиональное обучение, профессиональное самоопределение личности, профессиональная зрелость.

Komar T.V. PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF PROFESSIONAL SELF-IDENTITY AS AN ESSENTIAL PREREQUISITE FOR PROFESSIONAL MATURITY OF PERSONALITY

The attempt of theoretical analysis of problem of professional self-determination of personality as bases of professional maturity and realized of individual is carried out in article. On the basis of results of experimental research of future psychologists of determined feature and structural components and levels of development of their professional self-determination.

Key words: self-determination, vocational training, professional self-determination of personality, professional maturity.

Постановка проблеми. Увага до проблеми професійного самовизначення особистості викликана необхідністю адаптації сучасної молоді до мінливих соціально-економічних умов та знаходження свого місця в житті. На цьому тлі у психологічній науці актуалізуються дослідження розвитку професійного самовизначення студентства як особливої вікової та соціальної групи. У студентів психологічних спеціальностей професійне самовизначення – це системний процес, який суттєво впливає на становлення їхньої особистості. Однак традиції формування та розвитку особистості професіонала, які є сьогодні в арсеналі психолого-педагогічних наук, повноцінно не застосовуються у підготовці психологів. Це зумовлює потребу в поліпшенні фахової підготовки психологів, орієнтуючись на особливості розвитку їх професійного самовизначення та можливості оптимізації цього процесу.

Особливості професійної підготовки та розвитку особистості майбутніх фахівців, зокрема психологів, досліджені в роботах В. Волошиної, Л. Долинської, С. Максименка, В. Панка, Н. Пов'якель, Ю. Приходько, Н. Чепелевої, О. Щотки та інших вітчизняних вчених. Психологічні особливості,

структура та мотивація професійного самовизначення майбутніх психологів досліджені в роботах О. Гріньової, О. Дроздова, І. Ендебері, У. Мороховської, Н. Сорокіної, В. Фокіна тощо. Однак у вітчизняній психології залишається недослідженим питання щодо структури та змістових характеристик професійного самовизначення як самодетермінованої діяльності особистості майбутніх психологів. З'ясування цього аспекту названої проблеми дозволяє комплексно дослідити особливості розвитку професійного самовизначення у майбутніх психологів та оптимізувати його в умовах фахової підготовки.

Для вітчизняних учених-дослідників серед актуальних проблем у галузі професійного навчання існує багато невирішених завдань щодо підготовки та адаптації громадян до професійної діяльності. Ці завдання наскрізь пронизує проблема професійного самовизначення особистості на всіх етапах її професіоналізації. В умовах соціально-економічної кризи, яку переживає наша країна, цілком очевидним є факт невизначеності більшості молодих людей у завтрашньому професійному житті: дехто лише обирає майбутню професію, а інші продовжують визначатись як суб'єкти про-



фесійного навчання чи трудової діяльності, щоразу приймаючи нові рішення в стрімко змінюваних соціальних умовах. Отже, проблема професійного самовизначення стосується широкого кола досліджуваних – учнів, студентів, молодих спеціалістів та досвідчених фахівців.

Ступінь розробленості проблеми. Традиційно самовизначення трактують як свідомий акт виявлення та утвердження особистістю власної позиції в проблемних ситуаціях. Його розглядають як центральний механізм становлення особистісної зрілості, що полягає у свідомому виборі людиною свого місця в системі соціальних стосунків. Водночас рівень особистісної зрілості є показником рівня самовизначення особистості.

К. Абульханова-Славська розуміла самовизначення як виявлення особистістю своєї позиції по відношенню до власного життя, як визначення суб'єктом способу свого життя, який формується у системі соціальних відносин. Вчена також наголосувала, що система ставлень людини до колективу, до свого місця у ньому та інших його членів визначає процес самовизначення особистості, її активність та цілеспрямований характер у ставленні до власної життєдіяльності [1].

Дослідження феномена самовизначення як об'єкта науки дозволило нам виявити його багатогранність у неоднороззначності підходів до тлумачення цього терміну. Наприклад, А. Маркова розрізняє у структурі самовизначення сукупність таких його видів: життєвого, соціального, індивідуального, професійного, морального та сімейного. Вчена зазначає про можливість того, що життєве самовизначення лежить в основі інших [13, с. 58].

В. Сафін та Г. Ніков розуміли самовизначення, як прояв сукупності його конкретних форм: конвенційно-рольової, професійної та соціальної. На їхню думку, особистісне самовизначення – це відносно самостійний етап соціалізації, сутність якого полягає у формуванні в індивіда усвідомленої мети та сенсу життя, готовності до самостійної життєдіяльності на основі співставлення своїх бажань, наявних якостей та вимог, які висуває до нього суспільство [25, с. 65]. Отже, це складний багаторівневий процес і провідна основа самоствердження людини в суспільстві. Зазначимо, що автори більшою мірою наукових праць із психології поняття «самовизначення особистості» та «особистісне самовизначення» вважають тотожними за їхнім змістом.

У фундаментальних теоріях Б. Ананьєва, Л. Виготського, О. Леонтьєва, С. Рубін-

штейна, Б. Теплова було визначено такі складові частини професійного самовизначення, як самостійність та саморозвиток на основі позитивної мотивації до певного виду діяльності та природних задатків.

Так, у працях Б. Ананьєва та С. Рубінштейна проблема самовизначення розглядалася на основі дослідження життєвого шляху людини з позицій системного та суб'єктно-діяльнісного підходів [2], [22]. Зокрема, С. Рубінштейн зазначав, що ключовим моментом у розумінні феномена самовизначення є ставлення особистості до самої себе, яке значною мірою залежить від її ставлення до навколишнього світу і навколишнього світу до неї [22].

Так, у контексті групової взаємодії А. Петровський розглядав самовизначення особистості в групі як колективістичне. Воно має місце в особливих ситуаціях групового тиску, який здійснюється на противагу системі цінностей конкретної групи. Тобто, самовизначення є способом реакції на груповий тиск (своєрідна «перевірка на міцність»). При цьому акт колективістичного самовизначення є здатністю індивіда діяти відповідно до своїх внутрішніх цінностей, які водночас є цінностями даної групи [16, с. 29–32]. Отже, за А. Петровським самовизначення здійснюється стосовно цінностей в усвідомлюваних вольових актах.

Л. Божович неоднозначно трактувала поняття «самовизначення». Вчена розуміла його, як вибір майбутнього шляху, як потребу у пошуку свого місця в праці, суспільстві, в житті, як пошук смислу свого існування [3, с. 380–381].

М. Пряжников розрізняв три основні типи самовизначення:

1. Життєве самовизначення – те, яке, окрім професійної діяльності, стосується навчання, дозвілля, непередбачуваного безробіття тощо.

2. Особистісне самовизначення – це найвищий прояв життєвого самовизначення, коли людина знаходить самобутній образ свого «Я», розвиває й утверджує його серед інших людей, володіючи ситуацією та власним життям загалом.

3. Професійне самовизначення – це самовизначення особистості в конкретній трудовій функції на конкретній трудовій посаді за певною професією та спеціальністю.

Типи самовизначення, на думку М. Пряжникова, завжди співвідносяться між собою і на вищих рівнях свого прояву взаємопроникають [18]. Таким чином, названі типи самовизначення можна ієрархізувати за критерієм конкретизації самовизначення

людини в різних сферах соціального життя, зокрема у професійній.

3. Карпенко виділила діяльнісно-особистісні та суб'єктивно-особистісні передумови самовизначення. До перших учена відносить характеристики пізнавальної, трудової та комунікативної діяльності суб'єкта, що трактуються як об'єктивування людських мотивів, здібностей та характерологічних властивостей. Суб'єктивно-особистісні передумови самовизначення представлені мотиваційно-потребнісною сферою особистості та проявляються у її спрямованості.

У зарубіжній психології аналогом до поняття «особистісне самовизначення» може виступати категорія «психосоціальної ідентичності», яка розроблена і введена у науковий тезаурус американським ученим Е. Еріксоном. Головне завдання індивіда, за Е. Еріксоном, – сформувати у собі почуття ідентичності на протигагу рольовій невизначеності особистісного «Я». Тобто індивід повинен відповісти на питання: «Хто я?» і «Яким є мій подальший шлях?». У пошуках психосоціальної ідентичності людина вирішує, які дії є для неї важливими, і виробляє відповідні норми для оцінки своєї поведінки та поведінки інших людей. Цей процес пов'язаний також із усвідомленням особистістю власної цінності та компетентності [26, с. 51].

Д. Леонтьєв підкреслював, що в основі професійного самовизначення лежить конструктивно-пізнавальна діяльність щодо побудови можливих варіантів майбутнього, яка здійснюється як самодетермінований вибір альтернатив. Наслідки цієї діяльності впливають на всі аспекти життя загалом [10, с. 60].

М. Гінзбург розглядав проблему самовизначення через ставлення особистості до психологічного дійсного і психологічного майбутнього. Успішність самовизначення особистості, за М. Гінзбургом, залежить від наявності у ньому – психологічного дійсного та психологічного майбутнього. Отже, вчений вказував на проблему майбутнього особистості, уявлення про яке стає неможливим без побудови життєвого плану.

І. Кон вважав, що життєвий план виникає тільки тоді, коли предметом міркувань стає не тільки кінцевий результат, але і способи його досягнення, шлях, яким має намір йти людина, а також ті об'єктивні та суб'єктивні ресурси, які їй для цього знадобляться. На відміну від мрії, яка може бути як активною, так і споглядальною, життєвий план, на думку вченого, – це план діяльності [8, с. 191].

Загалом І. Кон розглядав процес професійного самовизначення за трьома різними підходами:

1) соціологічний підхід полягає у трактуванні професійного самовизначення як серії завдань, які суспільство ставить перед особистістю, що формується, і які вона повинна послідовно вирішити протягом певного проміжку часу;

2) за соціально-психологічним підходом професійне самовизначення – це процес прийняття рішень, за допомогою яких індивід опосередковано формує та оптимізує баланс своїх вподобань і схильностей з потребами існуючої системи суспільного розподілу праці;

3) за диференційно-психологічним підходом професійне самовизначення – це процес формування індивідуального стилю життя, частиною якого є професійна діяльність [9, с. 147].

Узагальнюючи результати теоретичного аналізу, зазначимо, що професійне самовизначення полягає в усвідомленні особистістю себе як суб'єкта конкретної професійної діяльності і передбачає:

1) свідомий процес формування особистістю свого ставлення до професійно-трудої сфери;

2) самооцінювання власних індивідуально-психологічних якостей та зіставлення своїх можливостей з психологічними вимогами до професії;

3) постійний пошук смислів у професійній діяльності;

4) спосіб саморегуляції поведінки, який відбувається через узгодження внутрішньоособистісних і соціально-професійних потреб та спрямований на досягнення поставленої мети.

Професійне самовизначення розглядають як багатомірний процес із різних точок зору:

– як серію завдань, які суспільство ставить перед особистістю, що формується, і які вона повинна вирішити за певний період часу;

– як процес поетапного прийняття рішень, за допомогою яких індивід формує баланс між своїми бажаннями та нахилами, з одного боку, і потребами суспільства – з іншого;

– як процес формування індивідуального стилю життя, частиною якого є професійна діяльність.

Професійне самовизначення, на відміну від особистісного, більш конкретне та формалізоване – його можна оформити офіційно (наприклад, отримати диплом про вищу освіту або ж про присвоєння вищої кваліфікації тощо). До того ж, професійне самовизначення на етапі вибору професії більше залежить від зовнішніх (соціальних) умов, ніж особистісне самовизначення, яке детерміновано самою особистістю.



Синтезуючи позиції К. Абульханової-Славської, В. Бодрова, М. Гінзбурга, Е. Зеєра, Є. Клімова, Т. Кудрявцева, Д. Леонтьєва, М. Пряжникова, А. Реана, С. Рубінштейна та інших вчених, професійне самовизначення, на нашу думку, варто трактувати, як самодетермінований процес, який відбувається з власної ініціативи суб'єкта у різних життєвих обставинах, які його до цього можуть спонукати. В процесі мотивації професійного самовизначення, яка має як зовнішнє, так і внутрішнє джерело, переважають саме особистісні мотиви.

Мета експерименту полягала у дослідженні психологічного змісту структурних компонентів та рівнів розвитку професійного самовизначення майбутніх психологів як самодетермінованої особистісної діяльності.

Емпіричні дані ми отримали за допомогою опитувальника М. Пряжникова «Особистісна професійна перспектива» (ОПП). Розглянутий опитувальник дав можливість дослідити якісні характеристики та динаміку компонентів (змістовий, регулятивно-поведінковий та ціннісно-цільовий) професійного самовизначення майбутніх психологів за показниками ОПП від першого по четвертий курси.

Психологічний зміст та особливості розвитку компонентів професійного самовизначення майбутніх психологів було досліджено за результатами констатувального експерименту. Нижче подано результати кількісного та якісного аналізу емпіричних даних.

Результати дослідження за модифікацією методики М. Пряжникова «Особистісна професійна перспектива» («ОПП») дали змогу проаналізувати змістовий компонент професійного самовизначення стосовно психологічного дійсного, тобто образ реального «Я» студента з його перевагами та недоліками стосовно майбутньої фахової діяльності. Ціннісно-цільовий компонент ми проаналізували по відношенню як до психологічного дійсного, так і психологічного майбутнього студентів. Регулятивно-поведінковий компонент ми дослідили за рахунок порівняльного аналізу всіх відповідей досліджуваних та їх максимального узагальнення. Цей компонент, як було зазначено попередньо, можливо дослідити тільки стосовно психологічного дійсного.

За методикою М. Пряжникова «ОПП» було опитано 105 студентів I, II, III і IV курсів спеціальності «Практична психологія». Опитування здійснювалось у письмовій формі з використанням стандартизованих бланків, що містять тринадцять відкритих запитань. При здійсненні якісного аналізу

отриманого матеріалу було застосовано метод експертних оцінок із залученням п'ятьох викладачів із кафедри практичної психології.

Результати емпіричного дослідження дали можливість встановити рівні розвитку професійного самовизначення майбутніх психологів за такими критеріями:

1) узгодженість психологічного змісту кожного компонента в ідеальному та реальному планах (в теперішньому та майбутньому часі);

2) узгодженість психологічного змісту всіх компонентів у теперішньому (актуальному для студента) часі;

3) узгодженість психологічного змісту всіх компонентів у майбутньому часі (в зоні найближчого розвитку студента).

Розглянемо психологічну характеристику кожного рівня окремо (високий (визначений), середній (мало визначений), низький (невизначений), нульовий (процес самовизначення загалом не відповідає обраній професії)).

Високий рівень розвитку професійного самовизначення мають ті майбутні психологи, у яких повністю узгоджені образи ідеального та реального професійного «Я», а також ієрархізований професійний план, в якому допоміжні цілі відповідають етапам досягнення цінності-мети. Такі студенти мають образи ідеального «Я», які узгоджені з компетентнісними, особистісними та когнітивними професійно важливими якостями психолога, або ж адекватний тип розвитку образу ідеального «Я». Також вони мають високий рівень розвитку образу ідеального «Я» стосовно типу професії психолога, тобто чітко визначились у тому, ким будуть працювати – практичним психологом, психологом-дослідником чи викладачем психології. У постановці професійної мети та додаткових цілей майбутні психологи визначились у термінах досягнення запланованого та усвідомлюють смисл учбово-професійної та майбутньої професійної діяльності. В регулятивно-поведінковому компоненті професійне самовизначення студентів має завершеність та цілісність у формі програми учбово-професійних дій стосовно самоосвіти та самовиховання (тобто існує спрямованість реальних дій на алгоритмізоване та систематичне професійне самовдосконалення). Отже, професійне самовизначення таких студентів має інтегровані структурні компоненти, в яких існує відповідність між психологічним дійсним та майбутнім.

Середній рівень професійного самовизначення мають студенти, у яких образи ідеального та реального професійного «Я»

мало узгоджені між собою. Для них характерний середній рівень розвитку образу ідеального «Я» щодо вибору типу професії психолога (деякі з них вагаються у планах щодо роботи за фахом, проте не заперечують такої можливості в майбутньому). Часто віддалена професійна мета не узгоджується з найближчими цілями, яких досить мало і вони не ієрархізовані. Терміни реалізації професійного плану визначені досить узагальнено. Цінність–мета та найближчі цілі у деяких студентів не спрямовані на образ ідеального «Я», проте у кожному з компонентів спостерігається узгодженість у реальному та ідеальному планах. Програма учбово-професійних дій у таких студентів має суттєві обмеження щодо способів самоосвіти та самовиховання, оскільки вони відчують потребу у саморозвитку, однак не регулюють свою поведінку в процесі реалізації запланованих дій. Готовність до реалізації професійного плану та досягнення образу ідеального «Я» у цих студентів не підкріплюється уявленнями про найближче майбутнє: воно уявляється фрагментарно в залежності від адекватності образу реального «Я», який вказує на уявлення про власні потенційні можливості.

Низький рівень розвитку професійного самовизначення мають студенти, у яких образи реального та ідеального професійного «Я» побудовані неузгоджено між собою та не пов'язані з професійними планами як на майбутнє, так і на теперішнє. Вони вагаються між необхідністю вчитись далі та небажанням щось змінювати у своєму професійному житті. Вибір подальших дій, як правило, здійснюється незалежно від власних цілей та мотивів. Професійне майбутнє вони уявляють фрагментарно у невизначених образах та непов'язаних між собою цілях. В учбово-професійній діяльності вони не докладають активних дій для самовдосконалення чи реалізації найближчих цілей. У своєму професійному дійсному студенти не бачать смислу, який би пов'язали з професійною самореалізацією в майбутньому.

Нульовий рівень розвитку професійного самовизначення характеризується професійною спрямованістю студентів на інший вид професійної діяльності, який не стосується психології. Такі студенти, як прави-

ло, не надають перевагу жодному з типів професії психолога та планують працювати не за освітою, яку здобувають. Професійна «Я-концепція» таких студентів дезінтегрована та містить суперечності, що спричиняють самовизначення стосовно однієї або ж декількох сфер праці.

Висновки. Професійне самовизначення – це самодетермінована особистісна діяльність, спрямована на інтеграцію професійного дійсного та професійного майбутнього, що розгортається на рівні самопізнання, цілепокладання та саморегуляції поведінки людини як суб'єкта професійної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абульханова–Славская К.А. Жизненные перспективы личности / К.А. Абульханова–Славская // Психология личности и образ жизни / отв. ред. Е.В. Шорохова. – М. : Наука, 1987. – С. 137–145.
2. Ананьев Б.Г. К постановке проблемы развития детского самосознания / Б.Г. Ананьев. – Известия АПН РСФСР. – Вып. 18. – М.– 1948. – С. 102–124.
3. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л.И. Божович – М. : Просвещение, 1968. – 464 с.
4. Кон И.С. Психология ранней юности : [книга для учителя] / И.С. Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 255 с.
5. Кон И.С. Психология юношеского возраста: проблемы формирования личности / И.С. Кон. – М. : Просвещение, 1979. – 175 с.
6. Леонтьев Д.А. Профессиональное самоопределение как построение образов возможного будущего / Д.А. Леонтьев, Е.В. Шалобанова // Вопросы психологии. – 2001. – № 1. – С. 57–66.
7. Маркова А.К. Психология профессионализма / А.К. Маркова. – М. : МГФ «Знание», 1996. – 257 с.
8. Психологическая теория коллектива / [под ред. А.В. Петровского; послесл. Г.М. Андреевой]. – М. : Педагогика, 1979. – 239 с.
9. Пряжников Н.С. Профессиональное и личностное самоопределение / Н.С. Пряжников. – М. : Изд-во «Институт практической психологии»; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1996. – 256 с.
10. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1973. – 424 с.
11. Сафин В.Ф. Психологический аспект самоопределения / В.Ф. Сафин, Г.П. Ников // Психологический журнал. – 1984. – № 4. – С. 65–74.
12. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон: [пер. с англ.] / общ. ред. и предисл. Толстых А.В. – М. : Издательская группа «Прогресс», 1996. – 344 с.